

فضائل و جایگاه حضرت خدیجه (س) در دفاع از اسلام

دکتر امیرحسین مرادپور دهنوی^۱

چکیده

حضرت خدیجه (س) اولین بانوی مسلمان و همسر پیامبر اکرم دارای فضایل فراوانی است. مجاهدی مقاوم و صبور، مخلص، همسری خردمند، مدبر، مهربان و مادر حضرت فاطمه (س) هستند. نقش بی نظیر شخصیت معنوی و تربیتی، اجتماعی و اقتصادی حضرت خدیجه (س) در پیشبرد اهداف دین اسلام حائز اهمیت است. تاریخ گواهی می دهد در سخت ترین شرایط که مسلمانان مورد هجوم مشرکان مکه قرار داشتند و در شعب ابی طالب محاصره اقتصادی شدند، در همه این دوران سخت، حضرت خدیجه (س) در کنار پیامبر اکرم (ص) ایستادند. این پژوهش ضمن بیان گوشه ای از فضایل معنوی و اخلاقی حضرت خدیجه، در پی تبیین این سؤال اصلی است که جایگاه و نقش حضرت خدیجه (س) در تبلیغ و ترویج اسلام چیست؟ بیان شد که نقش معنوی و تربیتی و نیز اقتصادی در انفاق اموال خویش و حمایت از مسلمانان در شعب ابی طالب و همراهی پیامبر (ص) در تمام شرایط سخت صدر اسلام، تأثیر بسزایی در ترویج و رشد اسلام ایفا می کند. پژوهش حاضر بر اساس روش توصیفی تحلیلی و از منابع کتابخانه ای استفاده شده است.

واژگان کلیدی: حضرت خدیجه (س)، اسلام، تبلیغ، پیامبر (ص)

^۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده علوم پزشکی سیرجان، amir.moradpour62@gmail.com

مقدمه

خدیجه (س) نخستین همسر پیامبر (ص) بود و تا وی زنده بود زن دیگری اختیار نکردند (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ۳: ۲۸۳). پیامبر (ص) از سن ۲۵ تا ۵۰ سالگی از عمرش را با خدیجه گذراند و تا خدیجه زنده بود با زن دیگری ازدواج نکرد. پیامبر بعد از رحلت بانوی مکرمه همواره از او یاد می‌کرد و او را بهترین همسر می‌دانست (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ۱: ۱۰۶) و خداوند از خدیجه دو پسر به نام‌های قاسم و عبدالله و چهار دختر به نام‌های زینب، ام کلثوم، رقیه و فاطمه (س) به آن حضرت عنایت فرمود. قاسم و عبدالله هر دو در کودکی قبل از بعثت از دنیا رفتند و دختران حضرت همگی تا پس از بعثت آن حضرت زنده بودند و اسلام اختیار کردند و با پیامبر به مدینه هجرت کردند.

دهمین روز از ماه مبارک رمضان، دهمین سال بعثت و سه سال پیش از هجرت تاریخی پیامبر (ص) خدیجه کبری نخستین بانوی مسلمان تاریخ و همراه راستین آن بزرگمرد حماسه ساز اسلام، از شدت ضعف و ناراحتی در شعب ابی طالب دعوت حق را لبیک گفت. (عزیز ا... حسینی، روزنامه قدس) خدیجه (س) در فاصله سی یا سی و پنج روز پس از رحلت عمومی پیامبر، ابوطالب از دنیا می‌رود و بدین ترتیب هر دو یار رسول خدا او را تنها می‌گذارند. (منتهی الامال، ۱۳۷۷: ۴۲) پیامبر اکرم (ص) در غم از دست دادن ایشان آن سال را «عام الحزن» یعنی سال اندوه نام نهادند.

این پژوهش ضمن بیان گوشه‌ای از فضایل معنوی و اخلاقی حضرت خدیجه در پی تبیین این سؤال اصلی می‌باشد که جایگاه و نقش حضرت خدیجه (س) در تبلیغ و ترویج اسلام چیست؟ بیان شد که نقش معنوی و تربیتی و نیز اقتصادی در انفاق اموال خویش و حمایت از مسلمانان در شعب ابی طالب و همراهی پیامبر (ص) در تمام شرایط سخت صدر اسلام تاثیر بسزایی در ترویج و رشد اسلام ایفا می‌کند. پژوهش حاضر بر اساس روش توصیفی - تحلیلی و از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است.

فضایل حضرت خدیجه (س)

دین اسلام فقط راه درست زیستن را به بشر نمی‌آموزد بلکه در مکتب اسلام انسان‌هایی تربیت می‌شوند که تجسم آموزه‌های ناب اسلامی هستند. خدیجه (س) اولین نماد زن مسلمان است، زن مسلمانی که مزین به تمامی صفات والای انسانی است. خدیجه بانوی صبر، فهیم، مهربان، دلسوز، مومن و مقید بود و شایسته است پیروان راه اسلام به ویژه بانوان مسلمان وی را سرلوحه زندگی و خط مشی خویش قرار دهند.

راز دلدادگی خدیجه (س) به رسول خدا؛ آرامش، صداقت، وقار و معرفت حضرت محمد (ص) سبب دل‌بستگی خدیجه به وی گردید. اگر «جوانی» باعث می‌شد خدیجه تهی دستی او و تمام سرزنش‌ها را نادیده بگیرد، به چه دلیل حدود ۲۵ سال با وی زندگی کرد؟ مگر نه این است که تا شامگاه به انتظار همسر

می‌نشست و چون می‌دید شب به نیمه رسیده و او به خانه باز نگشته، در حرا یا دامنه کوه ابوقبیس به جستجوی وی می‌شتافت؟ سه سال گرسنگی و تحقیر حتی برای انسان‌هایی که همواره با فقر زیسته اند تحمل ناپذیر است. پس چرا و چگونه خدیجه که زندگی اش از لذت‌های رفاه و دارایی سرشار بود آن را پذیرفت و تا پایان عمر تحمل کرد؟ آیا تداوم زندگی با شخصی که از زاویه نگرش زنان معمولی، سرمایه اش حرمان، اضطراب، فقر، استهزا و تهمت است جز با عشق تحلیل پذیر می‌نماید؟ آیا همین محبت و عشق راز گریه پیوسته و بی اختیار حضرت محمد(ص) هنگام به خاطر آوردن خدیجه نیست؟ (نصیری، ۱۳۸۵: ۹۶)

از احادیث مشهور میان شیعه و اهل سنت این حدیث است که پیامبر(ص) فرمودند: از مردان گروه زیادی به کمال رسیدند ولی از میان زنان فقط چهار زن به کمال رسیدند: آسیه دختر مزاحم همسر فرعون، مریم دختر عمران، خدیجه دختر خویلد و فاطمه دختر محمد(ص). و نیز فرمودند: بهترین زنان بهشت چهار زن هستند مریم دختر عمران، خدیجه دختر خویلد، فاطمه دختر محمد و آسیه دختر مزاحم همسر فرعون. و در حدیث دیگری فرمودند: خدای عز و جل از زنان عالم چهار زن را برگزید: مریم، آسیه، خدیجه و فاطمه.

خدیجه بانویی عاقل و شریف بود به اضافه آنچه خداوند از بزرگواری و خیر نسبت به او اراده کرده بود و او آن روز برترین در نسب و بزرگترین در شرف و ثروتمندترین زنان در زمان خود بود. (تاریخ خمیس، ج ۱، ص ۲۶۳) خدیجه(س) دختر خویلد که ۶۸ سال پیش از هجرت در قریش متولد شده بود (ریاحین الشریعه، ج ۲: ۲۰۲) بانویی پرهیزکار و پاکدامن بود چنان که به طاهره مشهور شد (اعلام النبیل، ج ۲، ص ۱۱۱، اسد الغابه، ج ۳، ص ۲۱) او به دلیل استعداد قوی خود یکی از ثروتمندترین افراد قریش بود با این همه همواره بخشی از اوقات خود را در محضر علمای بزرگ و کسب دانش از آنان می‌گذراند. در همین نشست‌های علمی بود که متوجه شد به زودی پیامبری ظهور خواهد کرد (استیعاب، ج ۴: ۴۰) با روی دادن چند اتفاق، سرانجام پیامبر خاتم را شناخت و به تقاضای خود با وی ازدواج کرد این رویداد بزرگ در حدود ۲۸ سال قبل از هجرت روی داد. (تاریخ خمیس، ج ۱: ۲۶۴، سیره حلبی، ج ۱: ۴۰)

ابن سعد یکی از مورخین اسلامی در کتاب طبقات می‌نویسد: «حضرت آدم در بهشت نگاهی به زندگی محمد(ص) می‌افکند و می‌گوید: یکی از برتری‌های محمد(ص) بر من این است که همسر او در راه اجرای اوامر خداوند با شوهرش همکاری و مساعدت نمود و حال آن که همسر من، مرا در نافرمانی نسبت به دستورهای الهی راه نشان داد.» (طبقات ابن سعد، ج ۱: ۱۳۴) خدیجه(س) از کتاب آسمانی آگاهی داشت و علاوه بر کثرت اموال و املاک او را «ملکه بطحاء» می‌گفتند از نظر عقل و زیرکی نیز برتری فوق العاده داشت و حتی قبل از اسلام ایشان را «طاهره»، «مبارکه» و «سیده زنان» می‌خواندند. (ریاحین الشریعه، ج ۲: ۲)

۲۰۷) وی از کسانی بود که انتظار ظهور پیامبر جدید را می کشید و همیشه از ورقه بن نوفل و دیگر علماء جویای نشانه های نبوت می شد. اشعار فصیح پیامبر (ص) از علم و ادب و کمال و محبت او به آن بزرگوار حکایت می کند. (بحار الانوار، ج ۱۶: ۵۲) پیامبر اعظم (ص) به طور مکرر خدیجه (س) را مدح و ثنا می گفت. و بر سایر امهات مومنین ترجیح می داد. و او را بسیار تجلیل می کرد به حدی که عایشه می گفت: بر هیچ یک از زنان پیامبر به اندازه خدیجه رشک نورزیدم و این بدان سبب بود که پیامبر (ص) بسیار او را یاد می کرد. (سیرالاعلام النبلاء، ج ۲: ۱۱۱)

هشام بن محمد: رسول خدا، خدیجه را دوست داشت و به او احترام می گذارد و در بعضی کارها با او مشورت می کرد. او وزیر صدیق و راستی بود و نخستین زنی است که به پیامبر (ص) ایمان آورد و پیامبر تا وقتی که خدیجه زنده بود، هرگز همسر دیگری برنگزید. تمام فرزندانش بجز ابراهیم از خدیجه بودند. (تذکره الخواص: ۳۱۲)

در روایات بسیاری حضرت خدیجه (س) از زبان رسول خدا (ص) مدح شده است؛ چنان که روایت شده پیامبر (ص) فرمود: «جبرئیل نزد من آمد و گفت: خدیجه را به خانه ای مرصع به یاقوت و زبرجد (در بهشت) مژده ده که نه صدایی در آن است و نه بیماری و سختی است.» (ابن قانع، ۱۴۱۸ ق، ۱: ۱۳۹) علاوه بر مدح شخصیت خدیجه (س) از خانه وی پس از مسجد الحرام به عنوان برترین خانه های مکه نام برده شده است و این فضیلت خانه خدیجه (س) از آن رو است که آیات بسیاری از قرآن کریم در این خانه بر پیامبر (ص) نازل شد و فرزندان خدیجه در این خانه به دنیا آمده اند. (سندی، ۱۴۲۱ ق: ۲۹۴-۲۹۷) اهل بیت نیز همواره افتخار می کردند که مادرشان خدیجه است. امام حسین در مقابل لشکر ابن زیاد فرمودند: «هل تعلمون ان جدتی خدیجه بنت خویلد...» (قتال النیشابوری، ۱: ۴۲۱)

علی ابراهیم حسن پژوهشگر جهان عرب درباره مقام حضرت خدیجه می نویسد: «اگر بخواهیم همسری نمونه، با اخلاص، پاک دامن، موقر و خردمند را نام ببریم، والاتر از خدیجه همسر پیامبر اسلام (ص)، نخواهیم یافت، بانویی بس خردمند که هم عصر جاهلیت و هم عصر اسلام را درک کرد و در هر دوره از منزلتی والا بهره مند بود، تا جایی که در عصر جاهلیت طاهره نامیده می شد و مال، جمال و کمال را در یک جا جمع کرده بود و این ویژگی ها هر گاه در زن جمع شود نشان دهنده عظمت و بلندی مقام وی خواهد بود.» (خدیجه: ۲۱-۲۳)

حضرت ابوطالب به هنگام خواندن خطبه عقد ازدواج پیامبر و حضرت خدیجه (س) که حدود ۱۵ سال قبل از بعثت اتفاق افتاد، جناب خدیجه را چنین توصیف کرده است: «ان خدیجه امراه کامله میمونه فاضله تخشی العار و تحذر الشنار» همانا خدیجه بانویی کامل، پرمیمنت و مبارک و زیننده است. بانویی که ساحتش از هر ننگ و بدنامی دور بوده او با شخصیت و آبرومند است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۶)

شهید مطهری؛ حضرت خدیجه را نمونه عالی نقش موثر زنان در معنویت و تمدن اسلامی را مثال زده و می‌نویسد: «هنگام مبعث، چهره بانویی را مشاهده می‌کنیم که در آن وقت، سخت مایه تسلی خاطر پیامبر (ص) بوده و در نهایت صمیمیت، تمام هستی خود را نثار اسلام کرده است؛ این بانو «خدیجه» محترمه است که پانزده سال از حضرت محمد (ص) بزرگ تر بوده و وقتی از دنیا رفت، تقریباً ۶۵ ساله بود؛ اما رسول خدا تا پایان عمر او را فراموش نمی‌کرد و نامش که برده می‌شد، گاهی اشک در چشمش حلقه می‌زد و می‌گفت: نمی‌دانید از وقتی که مرا تنها گذاشته بودند، این زن چه فداکاری‌ها کرد.» (مطهری، ۱۷: ۴۰۴)

تأثیر شخصیت معنوی حضرت خدیجه (س) در گسترش اسلام

بعد از مبعوث شدن پیامبر خدا و شروع مبارزه مخفیانه و آشکارا با سیاهی جهل، خدیجه همیشه بسان یآوری مهربان و همسری دل سوز در کنار پیام آور مهر و راستی بود. تاریخ جهان، زنی همانند خدیجه (س) که این گونه در راه خدا و رسیدن به اهداف مقدس شوهرش خدمت گذار باشد به خود ندیده است. (میر شریفی، ۱۳۸۵: ۵۵) همسر رسول الله مجاهد در راه معبود بود و همسر خویش را در به انجام رساندن رسالت خطیرش که جهاد در راه حق و راستی است یاری می‌داد و در این راه دشوار از هیچ کاری فرو گذار نکرد. او همیشه به زره ایمان مجهز بود و طوفان سختی‌ها او را هرگز از پای درنیآورد و ذره‌ای از اعتقاد و ایمان راسخش را کم نکرد.

زمانی که حضرت خدیجه سعادت‌مند شد هر چه داشت در راه پیشرفت و موقعیت پیامبر (ص) انفاق کرد. او تمام اموال خویش را به پیامبر (ص) بخشید. و در راه نشر اسلام به مصرف رساند تا جایی که هنگام رحلت پارچه‌ای برای کفن نداشت. ابن اسحاق جمله‌ای در شان خدیجه دارد که گویای همکاری و صداقت او در پیشبرد اسلام است. او می‌گوید: «خدیجه یاور صادق و با وفای پیامبر (ص) و مصیبت‌ها در پی رحلت خدیجه (س) و ابوطالب بر پیامبر (ص) سرازیر شد (سیره ابن هشام، ج ۱: ۴۲۶) گویا این دو در برابر هجوم ناملازمات بر پیامبر (ص) سدی بلند و مستحکم بودند. این جمله معروف که اسلام رهین اخلاق پیامبر (ص)، شمشیر علی (ع) و اموال خدیجه است. (الصحيح في سيرة النبي الاعظم (ص)، علامه سید جعفر مرتضی عاملی، ج ۳: ۱۹۸) حکایت از نهایت همکاری و صداقت خدیجه (س) دارد.

حضرت خدیجه اولین زنی بود که مسلمان شد. براساس شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه عصر جاهلی، اسلام حضرت خدیجه می‌توانست توان تبلیغی رسول خدا (ص) را بالا برده و راهکاری مناسب برای برون رفت از مشکلاتی باشد که اسلام نیآوردن برخی نزدیکان پیامبر (ص) برای آن حضرت به وجود آورد. کیفیت حضور خدیجه در نماز همراه پیامبر علاوه بر اینکه مایه خرسندی و آرامش خاطر پیامبر بود، زمینه توسعه و ترویج فرهنگ اسلام بود و زمینه ترویج فرهنگ اسلام در بین زنان را نیز فراهم ساخت.

عفیف کندی می گوید: «من مرد تاجری بودم و در یکی از روزها با عباس بن عبدالمطلب که به تجارت اشتغال داشت، به قصد خرید و فروش وارد گفتگو شدم؛ ناگهان مردی از گوشه در وارد شد و در مقابل کعبه ایستاد و به نماز مشغول شد؛ پس از او، زنی و بعد جوانی آمدند و با او به نماز مشغول شدند، از عباس درباره دین او پرسیدم؟ عباس گفت: این محمد بن عبدالله است که گمان می کند رسول خداوند است و به زودی گنج های کسری و قیصر به روی او گشوده می شود، او نیز خدیجه دختر خویلد، همسر او است که به وی ایمان آورده و آن جوان هم پسر عمویش علی بن ابی طالب است که به او گرویده است» عفیف گوید: «کاش من آن روز به او ایمان آورده بودم و از وی پیروی می کردم.» (صحیح بخاری، ۱۴۰۱: ۷۴)

همراهی با پیامبر (ص) در تحریم شعب ابی طالب

سران قریش در اولین شب از سال هفتم بعثت تصمیم گرفتند مسلمانان را تحت فشار اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرار دهند. لذا پیمان نامه ای نوشتند و هر نوع معامله ای را با مسلمانان تحریم کردند. ابوطالب با درک میزان خطر مسلمانان از شهر خارج و در دره ای جمع آوری کرد. دره ای که سه سال پذیرای مسلمانان شد. در این رویداد بزرگ نیز هم حضرت خدیجه و هم حضرت علی (ع) حاضر بودند و اصولاً فشارهای ناشی از تحمل گرسنگی و سختی این دوره را می توان در رحلت حضرت خدیجه (س) مؤثر دانست البته حضرت خدیجه از طرق مختلف به تامین نیازهای مسلمانان همت می گمارد که از جمله ابوالعاص بن ربیع داماد حضرت خدیجه شترها را می آورد بار گندم و خرما بر آنها می نهاد و به مسلمانان می رساند. (سیره ابن هشام، ج ۲، ص ۱۰۳، ۳۵۳، ۳۵۴) ابن هشام از جمله کسانی است که به حضور حضرت خدیجه در شعب اشاره کرده است. ابوجهل، حکیم بن حزام بن خویلد بن اسد را با غلامش که مواد غذایی حمل می کرد و قصد داشت نزد عمه اش، خدیجه برود. ابوجهل با او گلاویز شد و گفت ایا غذا می بری؟ (همان، ج ۲: ۱۰۳)

حمایت مالی و اقتصادی از نهضت اسلامی

اموال حضرت خدیجه (س) به عنوان ابزاری مناسب از همان ابتدا در خدمت پیشرفت اسلام قرار گرفت جالب این که آخرین بخش از دارایی خدیجه توسط امیرالمومنین در سفر هجرت به مدینه صرف شد. پیامبر اکرم سه شبانه روز در غار ثور ماند. امیرالمومنین شبانه خود را به غار رساند و آذوقه و لوازم سفر را آورد به آنجا. حضرت به علی (ع) گفت: «امانت های زیادی نزد من است، به بالای ابطح (تپه ای در مکه) برو و صبح و شب با صدای بلند بگو: هر کس نزد محمد امانت و یا ودیعه ای دارد بیاید تحویل بگیرد یا علی؛ بعد از این با هیچ حادثه ای ناگوار مواجه نخواهی شد تا این که نزد من بررسی؛ امانت های مردم را آشکارا تحویل بده ای علی تو را سرپرست دخترم فاطمه قرار دادم و خدا را مراقب شما. از آخرین باقی مانده اموال خدیجه برای خود و فاطمه و هر کس از بنی هاشم که قصد همراهی با شما را دارد، شتر و زاد و توشه بخر و بعد از

رد امانت‌ها دیگر درنگ نکن...» ابو عبیده می‌گوید: فرزند ابی رافع این مطالب را به نقل از پدرش گفت من پرسیدم مگر رسول خدا مال و ثروتی قابل توجه داشت که دو شتر برای سفر خودش خرید و به امیرالمومنین سفارش کرد زاد و توشه دیگر مهاجران را تهیه کند؟ ابی رافع پاسخ داد: پدرم گفت: پیامبر (ص) فرمود هیچ مال و ثروتی برای من سودمندتر از اموال خدیجه نبود. ابی رافع افزود پدرم گفت از آخرین موارد مصرف اموال خدیجه خرید زاد و توشه برای مسلمانان مستضعف بود که قصد داشتند به مدینه هجرت کنند. سفر اکثر مسلمانان با اموال خدیجه ممکن شد آخرین آن‌ها هم قافله‌ای بود که امیرالمومنین آن را سرپرستی کرد. (بحار الانوار، ج ۱۹: ۶۳)

ایثار خدیجه (س) در انفاق اموالش برای پیشبرد اهداف دعوت الهی پیامبر (ص) الگوی زنان مسلمان شد و آنها نیز در دوران مختلف دوران هجرت با اهدای اموال و زیور آلات خویش، بنیه‌های اقتصادی دولت تازه تاسیس مدینه را تقویت کردند. و آن را از تنگناهای مالی نجات دادند و با ایثار گری خود در حل مشکلات اقتصادی مدینه قدم برداشتند. (ابن اثیر، ۱۴۱۵ ق، ۱۱۵)

نتیجه‌گیری

از آنچه بیان شد روشن می‌شود علی‌رغم تلاش‌هایی که از سوی دشمنان اسلام در جهت کم رنگ کردن نقش شخصیت حضرت خدیجه در تاریخ صدر اسلام دارند؛ این بانوی مکرم دارای ابعاد مختلف معنوی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است که با ابزارها و روش‌های گوناگون و همه‌جانبه از مقام رسالت حمایت می‌کند و تمامی ثروت خود را در اختیار پیامبر (ص) می‌گذارد و در راه خدا انفاق می‌کند و تاریخ شهادت می‌دهد که حمایت‌های حضرت خدیجه از پیامبر (ص) نقش بسزایی در رشد و ترویج اسلام داشته است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۴۱۵ق)، **اسد الغابه**، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن سعد، (۱۴۱۰ق)، **الطبقات الکبری**، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن عبدالبر، (۱۴۲۲ق)، **الاستیعاب**، تحقیق: علی معوض و دیگران، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵. ابن قانع، (۱۴۱۸ق)، **معجم الصحابه**، تحقیق: صلاح بن سالم مصراتی، مدینه منوره، مکتبه الغرباء الاثریه.

۶. ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی، (۱۴۲۶ق)، قم: المجمع العالمی لاهل البيت(ع) مرکز الطباعه و النشر.
۷. ابن هشام، (۱۴۲۲ق)، السیره النبویه، تحقیق: مصطفی سقا و ابراهیم آبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالقلم
۸. حسینی، عزیز الله، روزنامه قدس.
۹. خاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۰۱ق)، صحیح بخاری، بیروت: دارالفکر.
۱۰. سندی، رحمت الله، (۱۴۲۱ق)، لباب المناسک و عبابک المسالک، تحقیق: عبدالرحمن بن محمد، بیروت: دارقرطبه.
۱۱. دیار بکری، حسین بن محمد، (بی تا)، تاریخ خمیس، بیروت: دارصادر.
۱۲. ذهبی، شمس الدین، (۱۴۱۳ق)، سیر اعلام النبلاء، بیروت: مؤسسه الرساله.
۱۳. قتال النیشابوری، (بی تا)، روضه الواعظین، تحقیق: سیدحسن الخرسان، قم: منشورات الرضی.
۱۴. قمی، عباس، (۱۳۷۷)، منتهی الامال، ج ۱، اصفهان: انتشارات گویا.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء.
۱۶. مسعودی، (۱۴۰۹ق)، مروج الذهب، قم: مؤسسه دارالهجره.
۱۷. مطهری، مرتضی، (بی تا)، مجموعه آثار شهید مطهری، انتشارات صدرا.
۱۸. محمدعلی دخیل، علی، (۱۳۶۳)، خدیجه، تهران: امیرکبیر.
۱۹. محلاتی، ذبیح الله، (۱۳۶۹ق)، ریاحین الشریعه: در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. میرشریفی، سیدعلی، (۱۳۸۵)، پیام آور رحمت، تهران: سمت.
۲۱. نصیری، محمد، (۱۳۸۵)، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، قم: نشر معارف.